

„Vaimustav ja huligaanne”

Pikareskne humanism Jaan Krossi laagrinovellides

ENEKEN LAANES

See artikkel sündis ammusest tähelepanekust, et Jaan Kross ei ole eriti põhjalikult kirjeldanud küllaltki pikka laagri- ja asumiskogemust, kuigi oma hilisemas loomingu – alates 1980. aastate algusest, kui sai võimalikuks kirjutada Eesti XX sajandi ajaloo teemadel – on ta belletriseerinud suure osa oma eri eluperioodidest. Kross, olles viibinud vangis Eestis nii sakslaste käes 1944 kui ka Nõukogude vanglas 1946–1947, kandis aastatel 1947–1951 karistust vangilaagrites Komimaal¹ ja oli 1951–1954 asumisel Siberis Abanis Krasnojarski kraisis. Laagritele leidub viiteid mitmes romaanis, kuid üheski neist ei tõuse see teose keskmesse. Romaani „Väljakaevamised” (1989) peategelane on äsja laagrist naasnud Mirk, kuid tema ja ta samuti koju saabunud sõbrad meenutavad sealt vaid paari anekdootlikku lugu.² „Mesmeri ringi” (1995) maailma tungib laager jutustaja Sirkli sõbra Indrek Tarma vangistamise kaudu, kelle prototüübiks on Krossi ülikoolikaaslane Andres Raska. Romaani tegevus toimub Eestis, kuhu jõuab teade Tarma saatusest traumaatilise mälupildi kujul kägarasse kangestunud surnukehast laagri surnukuuris, mida Sirkel Tarma vanemate eest varjab. 1998. aastal ilmunud „Paigallennus” on Sirkel ise laagris olnud, aga sellest jõuab romaani vaid viide üheksale aastale, mis ta Eestist ära oli.

Nii ongi laager Krossi huviorbiidi keskmes üksnes kolmes-neljas novellis, mis on kirjutatud 1980. aastate lõpus või 1990. aastate alguses: „Tuhatoos” (1988, kirjutatud 1983–1986), „Halleluuja” (1990), „Vürst” (1994) ja „Motacilla” (1997). See oli aeg, kui laagrikogemused jõudsid paisu tagant vallandununa avalikkuse ette elulugude kogumise, ajakirjanduse, teatri ja ka kirjanduse kaudu. Oma aruanded küüditamisest avaldasid Heino Kiik („Maria Siberimaal”, 1987) ja Arvo Valton („Masendus ja lootus”, 1989), laagrist Raimond Kaugver („Kirjad laagrist”, 1989; nende kohta vt Laanes 2017). Kuidas läheneb sellele teemale eesti esiprosalist, kellel saatuse tahtel oli võimalus, nagu Valtonil ja Kaugverilgi, kirjutada omaenese kogemuse najal? Artiklis võtan vaatluse alla Krossi laagrinovellid: nende põhilised kujutusjooned võrreldes nõukogude vangilaagrikirjanduse kanooniliste tekstidega, omaeluloolise tausta ning seosed laagri kajastamisega Krossi mälestuslikes tekstides ja kirjavahetuses. Artikli teises osas asetan novellid Krossi kirjanduslike eeskujude kaudu rahvusvahelisse diskussiooni laagrikogemuse kujutamise üle.

¹ Kross viibis laias laastus kolmes vangilaagris: 26. novembrist 1947 kuni maini 1948 Knjaž-pogosti Sevželdorlagis, maist kuni augustini 1948 Sirotšai karistuslaagris Uhtas ja augustist 1948 kuni 22. veebruarini 1951 Minlagis Intas.

² Näiteks anekdoot sellest, kuidas laagris tööd tehakse (Kross 1989: 49–50), lugu kahe ungarlase ebaõnnestunud põgenemisest (Kross 1989: 62–69) ja Mirgi laagrinaistest (Kross 1989: 72–75).

Nõukogude laagrikirjandus ja Krossi kelminovellid

Nõukogude laagrikirjandus on rahvusteülene nähtus. Juba alates 1920. aastatest on oma kogemustest kirjutanud väga mitmest rahvusest inimesed, keda Nõukogude vangilaagrites kinni hoiti, kes sealt põgenesid või lõpuks vabanesid. Nende tekste on avaldatud mitmes keeles ja mitmel mandril (Toker 2000; Tippner, Artwińska 2019). Selle korpuse kanoonilisteks teosteks on kujunenud ühest küljest dokumentaalsuse poole kalduvad kujutused, nagu Aleksandr Solženitsõni „Gulagi arhipelaag” (1973) ja Jevgenia Ginzburgi „Järsk marsruut” (1967), teiselt poolt aga ilukirjanduslikumat laadi tekstid, nagu Varlam Šalamovi „Kolõma jutud” (alates 1970) ja Solženitsõni lühiromaanid „Üks päev Ivan Denisovitši elus” (1962, e k 1963), „Esimeses ringis” (1968) ja „Vähktõvekorpus” (1966). Krossi novellide võrdlusaluseks sobivad mõis- tagi teise kategooriasse kuuluvad teosed.

Kuigi Solženitsõni ja Šalamovi ilukirjanduslikul loomingul on olulisi erinevusi, on mõlema esmane eesmärk kujutada laagrielu kogu selle viletsuses, monotoonsuses ja õuduses. Solženitsõni (1963) „Üks päev Ivan Denisovitši elus” keskendubki ühele päevale vangi elus, mille monotoonsust kirjeldatakse detailselt. Peategelase Šuhhovi kaudu fokaliseeritud tekst räägib üksikasjalikult näljatundest ja seetõttu mõtete keerlemisest toidu ümber, nälja olukorras täpselt välja kujunenud söömisrituaalidest; läbini mõttetuna näivast tööst selleks sobimatutes külmakraadides, külmetamisest ja sellega toimetulemise viisidest; loendusest ja kolonnis marssimisest. Inimese teadvus on taandatud ellujäämiseks vajalike tegevuste juhtimisele. Šuhhov märgib korduvalt, et talle ei meenu ta varasem elu ega perekond, kuid võrreldes Šalamovi novellidega on Solženitsõni laagrimaailmas siiski säilinud inimlik solidaarsus. Ning kirjandusliku kujutuse detailsus laseb laagriasuka päeva monotoonsusel paista isegi sündmusterohkena.

Šalamov läheb oma „Kolõma juttudes” Solženitsõni avaldamisele orienteeritud tekstist kaugemale ning kujutab näljast, külmast ja üldisest kurnatusest tingitud äärmuslikke füüsilisi ja vaimseid seisundeid, lastes tegelastel halastamatult surra või olla tundetult tunnistajaks teiste inimeste surmale või tapmisele. Šalamovi kogemustele toetuvate lugude peategelased – kui neid saab nii nimetada, pigem on need tegelased, kelle kaudu jutustus on fokaliseeritud – on armetud, laagrist muserdatud inimesed, kellel ei ole ei jõudu ega vajalikkust pealehakkamist moraalseks eluvõitluseks laagris. Šalamovi tegelased ei ole tunnistajad, kes vaatavad laagri õudust kõrvalt, vaid ohvrid.

Leona Toker (2000: 141–142) väidab, et Šalamovi jutud, näidates küll toimuvat üksikisiku vaatepunktist, ei kujuta konkreetseid inimesi ega nende eripäraseid kogemusi, vaid pigem tüüpilist, kuna Šalamovi järgi muudab laager inimeste kogemused ja mõtted nälgimise faasis üksteisega sarnaseks. Šalamov (1993: 145) on rõhutanud, et ta vaatleb „psühholoogilisi korrapärasusi, mis kerkivad esile ühiskonnas, kus püütakse inimolendeid dehumaniseerida”. Kuigi tegevust näidatakse inimeste sismaailma kaudu, on selle kirjeldus lakooniline ja kuiv. Puudub ulatuslik mõttetöö ja tundeseisundite kirjeldus, sest laager on muutnud inimesed tuimaks.

Traditsiooniliste inimlike reaktsioonide puudumine ilmneb sageli novellide lakoonilises ja sellisena šokeerivas puändis, kus selgub laagri inimsusevastane mõju.

Näiteks võib tuua novelli „Võla peale”, kus keskse tegelase kaaslane tapavad jõhkral platnoid, aga tegelase ainus reaktsioon juhtunule on mõte, et ta peab järgmisel päeval saagimise juures endale uue paarimehe leidma (Šalamov 2019: 14). Samasugune julmalt lakooniline puánt on novellil „Öösel”, kui selgub, et tegelaste õhtuse retke eesmärk on võtta laibalt, kelle nad olid ise päeval maha matnud, ära pesu, et see järgmisel päeval leiva ja tubaka vastu vahetada (Šalamov 2019: 17).

„Kolõma jutud” kujutavad Nõukogude vangilaagreid inimsust hävitavana ehk kõige halastamatumas, ilustamata valguses. Neist ei ole kaasa võtta õppetundi kanatuste õilistavast mõjust ega inimestevahelise solidaarsuse säilimisest kõige kiuste. Ka Solženitsõn (1990: 159) on „Gulagi arhipelaagis” märkinud Šalamovi kohta, et „temale ja mitte minule sai osaks puudutada seda loomastumise ja meeleheite põhja, mille poole kiskus meid kogu laagrielu”. Toetudes Dmitri Bõkovile, väidab „Kolõma jutud” eesti keelde tõlkinud Ilona Martson (2019: 234) järelsõnas, et sellisena seadis Šalamovi looming kahtluse alla vene kirjanduse humanistliku traditsiooni.

Kui tulla nõukogude laagrikirjanduse kanooniliste tekstide juurest Krossi novelide juurde, siis võiks öelda, et Krossi ei huvita laagrielu tüüpilisuse ega inimeksis-tentsi põhja puudutavate kogemuste kujutamine. Kül-m, näl-g, ränk töö ja platnoide vägivald on tema juttudes küll taustal olemas, aga n-ö sulgudes, võimalik, et kui miski, mis on novellide kirjutamise ajaks juba üldiselt teada. Erinevalt Solženitsõ-nist ja Šalamovist ei kõida Krossi tüüpiline, vaid erakordne, mitte süsteemne inimese madaldamine, vaid tema võitlus selle vastu: erakordsete isiksuste ettevõtlikkus, aga ka õnnelikud juhused ja kokkusattumused, vahel lausa imed, mis võimaldasid laag-rist enam-vähem tervelt läbi tulla, sellest üle olla.

Neid Krossi (laagri)novellide põhijooni on kirjeldanud ka varasemad uurijad. Juhani Salokannel (2009: 409, 414) on juhtinud tähelepanu Krossi huvile nii välis-maiste vangilaagrikaaslaste kui ka „iseäralike, absurdsete juhuste” ja anekdootlike saatusepöörete vastu tema novellides. Johanna Ross (2020: 766) on kirjutanud maa-ilma juhuste ja kokkusattumuste poolt „kaunilt paika sätitud” geomeetriast Krossi novellides. Mina soovin järgnevalt näidata, et sellise laagrikujutuse saavutab Kross, kasutades ühe vana ja auväärse kirjandusliku traditsiooni, kelmiromaani võttestikku.

Laager on Krossi jaoks peamiselt kelmiromaanilik tegevuspaik, kus kohtab eri kaliibriga Euroopa suurilmainimesi ja kavalpäid, kes tulevad süsteemse vägivallaga nii füüsiliselt kui ka vaimselt toime „kelmuste” abil. Peale novellide peategelaste on oma tagasihoidlikul moel selline kelm ka nendest jutustav Peeter Mirk. Novellid rää-givad sellest, kui väga Mirgil ja tema kamraadidel laagris vedas, peamiselt juhuse tahtel, aga osalt ka tänu nende ettevõtlikkusele. Nagu juba öeldud, esineb novellides nõukogude laagrikirjandusest tuttavaid temaatilisi motive, kuid need jõuavad luge-jani möödamminnes, läbi pikareskse filtri.

Kelmiromaan ehk pikaresk on kirjandusžanr, mida seostatakse peamiselt vara-uusaegse hispaaniakeelse kirjandusega (Sieber 2017), kuid selle mõjutusi on leitud ka moodsast, nt postkoloniaalsest kirjandusest (Elze 2017). Ajalooliselt on pikareski määratletud kui alamasse klassi kuuluva kelmi esimeses isikus jutustust oma seiklus-rohkkest elust – vaesusest ja elus edasijõudmisest kelmuste abil –, kujutades satiirilisel-t ajastu olusid ja inimesi (de Haan 1903: 1; Chandler 1899: 45–46; Sieber 2017: 141).

Vormiliselt ja stilistiliselt iseloomustab nii varasemat kui ka moodsat kelmiromaani niisiis esimeses isikus jutustus, struktureerimata, episoodiline süžee ning ühiskondlik satiir (Sieber 2017: 38).

Krossi novelle seob pikaresskiga ennekõike süžee, mis põhineb õnnelikel juhustel ja imelistel kokkusattumustel, mille abil tuleb kelm laagris läbi nii paksust kui ka vedelast. Kuigi Krossi novellide kesksed kujud on esitatud n-ö suurilimategelastena, on nad vangistuse tõttu sattunud alama staatusesse. Sellega üritavad nad kelmuste abil toime tulla, kujutades seejuures üleolevalt satiirilisel ühiskonda ja sotsiaalset seis, millesse nad on sunniviisiliselt asetatud.³

Novellis „Tuhatoos” liigendavad süžeed õnnelikud juhused ja kurioossed kokkusattumused. Mirk marsib Kirovi vanglast raudteejaama kõrvuti rumeenlasega, kellega koos deklameeritakse prantsuse keeles Baudelaire'i ja arendatakse välja kujund oma olukorra kirjeldamiseks: konid jumala tuhatoosis, mida hea õnne korral on veel võimalik põlema puhuda. Vangilaagrisse jõudes munsterdab Mirk end tapibaraki asemel osavalt haiglasse ööbima ja kohtab seal leedu arsti Kačanauskast, kellega tal on imevael ühised tuttavad Klaipedas. Kačanauskas omakorda kutsub võluvael kohale eesti päritolu Jakob Kanteri, kes on täiesti juhuslikult olnud Mirgi isa kolleeg Veskeri masinaehitustehases ja pakub Mirgile tööd konstruktsioonibüroos.

Novell algab Kirovi tapivangla väljakannatamatute olude ja tapi kirjeldusega pungil täis stolõpinis, st teatud tüüpi raudteevagunis, ja seda episoodi raamib Nõukogude repressioonide teemalise satiirilisel esitatud statistilise (eba)tõenäolisuse diskursus. On selge, et Mirgi pikaresskse satiiri üks eesmärke on nõukogude võimu kriitika, aga võimalik, et lisaks ka enese distantseerimine võimu põhjustatud kannatusest, n-ö retooriline toimetulek sellega.

Sarnaseid jooni leidub novellis „Halleluuja”, kus Mirgi Inta vangilaagri vildikuivatajakonkusse astub Preisi välisministeeriumi arhiiviülem doktor Ulrich ja jutustab loo oma sõjaeegsest sõprusest Rootsi kultuuriatašeeaga Berliinis. Ulrich lasi sõbra sünnipäevaks tema helepunase Mercedes kabrioleti tarvis valada oma isiklikust lauahõbedast pasuna, mis nupule vajutades huikas halleluuja-koori nende ühise lemmiku Händeli „Messiasest”. Selle auto ja pasunaga sõitsid nad siis öösiti huku poole tüüriva Berliini tänavatel ringi. Kui Ulrich Moskvast Butõrka vanglast nn mustas rongas, NKVD kurikuulsas akendeta sõiduriistas, raudteejaama viiakse, kuuleb ta Moskva liikluskeerises autosignaali sellesama halleluujaga.

Novelli teise liini moodustab Mirgi katse päästa Ulrich üha kiirenevast düstrofeerumisest. Jälle tuleb mängu leedu arst Kačanauskas, kes Mirgile teenet osutades saadab Ulrichi kosumist võimaldavale tööle sööklasse. Kuid too lüüakse sealt minema, kuna söökla juhataja peab häbematuses seda, et Ulrich ei kasuta talle antud kosumiskohta ja keeldub juustu lõikamisel seda oma kõhu tarbeks näppamast. Mõlema novelli suhteliselt lõtva narratiivset struktuuri hoiavad koos juba nimetatud motiivid: pikaressksed kokkusattumused ja kurioosumid (prantsuskeelne Baudelaire

³ Kelmiromaani uurijad on väitnud, et juba Hispaanias, aga eriti žanri levimisel muudesse Euroopa kirjandustesse loobuti kelmi asetamisest alamklassi ning tema kelmused ei olnud enam tõelised pahateod, vaid pigem riukad, mille abil too püüdis tõelisest kurjusest jagu saada (Sieber 2017: 142–143).

nõukogude tapikolonnis; elutähtsal hetkel keset Komimaad kohatud omakandimehed; Händeli „Halleluuja”, mille kõla on „vaimustav ja huligaanne” (Kross 1990: 1454) nii sõjaaegses Berliinis kui ka repressioonide kütkes Moskva tänavatel), peategelaste laitmatu eetika ja moraalne üleolek, kangelaslik ausus ellujäämise hinnaga (Ulrichi keeldumine juustu varastamisest) ja suured kujundid (konid tuhatsoosis, Händeli „Halleluuja”).⁴ Novellis „Motacilla”, millel ma siinkohal pikemalt ei peatu, püüab Mirk laagrikoikul lebades sisendusjõu abil esile manada oma Eestisse jäänud naist ja näeb siis barakist käimlasse minnes Komimaa varahommiku külmuses ehtsat västriklast (*motacilla*). Nii paigutub seegi oma Luuka evangeeliumi ime motiiviga kahe ülal käsitletud novelli sekka.

Kuigi novell „Vürst” on teistest mitmes mõttes erinev ja keerulisem, jätkab see esmapilgul seni kirjeldatud liini. Krossi järjekordseks suurilmategelaseks ja kelmiks on selles vene vürst Pinski, kes on laagris vildikuivatajate brigadir ja kellega Mirk sobitab sõprust, et nõutada talt ihaldusväärne töö vildikuivatajana. Novelli esimene osa keskendub vürsti „peenele” õhtusöögile ja laagri kontekstis silmapaistvatele külalistele, teine aga tema pöörasele minevikule sõdadevahelise Poola mõisaomanikuna, baltisaksa aadliproua abikaasana, New Yorgi ärimehena ning sõja ajal nii natside kui ka ameeriklaste käsilasena. Vürsti varasema elu kirjeldust novelli teises osas raamib Mirgi asumisaegne elu, kuivõrd vürsti varasemast elust kuuleb ta asumisel kohatud poolatari Kamila käest. Sarnaselt teiste novellidega jutustab Mirk ilmse poolehoiuga oma kelmi vastu, kuidas vürst olude kiuste oma külalisi suurejooneliselt võõrustab, hoides ka laagris üleval suurilma mentaliteeti. Tulen selle novelli juurde tagasi, aga seniks olgu kokku võetud Krossi laagrikujutuse põhijooned: juhused ja kokkusaattumused, nende kelmilik ärakasutamine ning moraalselt üleolekut märkiv satiir.

Kelmiromaani mall loostab (ingl *emplot*, vt White 1973: 7) Krossi laagrikogemust kui üksikisiku võitlust vägivaldse ühiskonnakorraldusega, kus tema relvadeks on süsteemi ülekavaldamine ja satiir. Merily Salura (2017: 44), kes on käsitlenud Krossi laagrinovelle richardrortyliku mängulisuse võtmes, väidab, et neis avaldub ellujäämisstrateegia, mis võimaldab n-ö sigaduste abil ümber kirjutada vägivaldse võimu „skripti”, mis püüab inimest allutada ja tühistada. Mitte alla anda, Šalamovi sõnul mitte lasta end dehumaniseerida, on Salura arvates eetiline valik.

Kuid kelmiromaanilik filter jätab varju asjaolu, et Nõukogude vangilaagris on eetika küsimus palju keerulisem. Taeva kingitusena esitatud kokkusattumuste ja neist kasu lõikava pealehakkamise taustaks on laagri karm eluvõitlus: tutvused haiglas ja paremates töökohtades olid sageli sõna otseses mõttes elu ja surma küsimus, sest võimaldasid vangil tõenäolisemalt ellu jääda. Šalamov avaldab oma novellides mõtet, et selline vedamine ja hea õnne ärakasutamine võis tulla kaasvangide arvelt. Jutu „Puusepad” tegelane Potašnikov mõtleb surmalähedases kurnatuses nii:

Oleks tulnud muidugi varem mingeid pääseteid otsida. Selliseid teid polnud palju.

Oleks võinud hakata brigadiriks või ülevaatajaks, üldse hoida ülemuste ligi. Või köögi

⁴ Salokannel (2009: 409) peab halleluuja motiivi klassikalise novelliülesehituse tunnusemärgiks ja võrdleb seda pistrikuga „Decameroni” pistrikunovellis ning amantillado-vaadiga Edgar Allan Poel.

ligi. Kuid kõõki oli sadu konkurente, aga brigadiritööst oli Potašnikov keeldunud juba aasta eest, andes enesele sõna, et tema siin võõra inimese tahet ei vägistata. Isegi omaenda elu hinnaga ei tahtnud ta, et surevad kaaslased teda enne surma saajataks. (Šalamov 2019: 20)

Jutus „Kuiv pajuk” mõtleb peategelane:

Ma ei hakka taotlema ellujäämisvõimalust pakkuvat brigadiriametit, kuna laagris on halvim iseenda (või kellegi võõra) tahte pealesurumine teisele inimesele, kes on vang nagu minagi. Ma ei hakka kasulikke tutvuseid otsima, altkäemaksu andma. [...] Võimatus kasutada teatud tüüpi relvi muudab meid mõne laagrikaaslasega võrreldes nõrgaks. (Šalamov 2019: 44)

Šalamovi jaoks on seega hoopis enese eest seismisel eetiline piir ees.

Ross (2020: 766) on väitnud, et Krossi novellide juhuste ja kokkusattumuste „liiga ilus geomeetria hakkab eetilistele probleemipüstitustele kaika kodarasse loopima. Kui maailma on nii kaunilt paika sätitud ja nii hoolikalt orkestreeritud, ei tundu usutav, et peategelase otsustest võiks õigupoolest midagi sõltuda”. Ross näib vihjavat, et Krossi novellides eetika küsimust ei kerki, kuna õnn mängib tema tegelastele head kaardid kätte, ilma et nad peaks õieti valima või oma valikuid eetiliselt kaaluma. On tõsi, et Krossi kelminovellides tõuseb eetika küsimus vaid põgusalt.

Novellis „Halleluuja” on kelm Mirk pannud mängu tutvused, et näljast otsa jäänud doktor Ulrichit kõõki kosumisele saata, aga too peab ausust näljast tähtsamaks. Novelli lõpus laseb Mirk doktoril Nõukogude vangilaagrite labürinti kaduda, näidates kaudselt, kuidas moraalne sirgeselgsus takistab füüsilist ellujäämist (vrd Šalamovi tegelase mõttega, et võimetus või tahtmatus kõõgi ligi hoida muudab ta nõrgaks). Samas on Mirgi hoiak doktori eetiliste valikute suhtes üheselt tunnustav.

Ka novellis „Vürst” on vürsti vildikuivatajate kuningriik Mirgi arvates kahtlase väärtusega, kuid Mirk püüab sooritada köietriki: ta otsib võimalust ka ise vildikuivatajaks saada, kuid hoiab selle privilegeeritute maailmaga siiski distantsti ja jälgib täpselt, et ta ei teeks midagi, mis teisi kahjustaks. Niisiis on eetika küsimus laagris äärmiselt keeruline. Teiste inimeste arvelt ellujäämist taotleda on ebaeetiline, kuid kas saab inimeselt nõuda, et ta loobuks oma elu eest võitlemast?

Ross paneb eetiliste valikute varjutatuse Krossi juttudes novellivormi süüks. Šalamovi puänteeritud „Kolõma jutud” näitavad, et Nõukogude vangilaagri eetiliste valikute kujutamine ei ole novelli vormis sugugi võimatu. Viljakam näib olevat Salura (2017: 39) oletus, et Krossi tegelaste mängulisus, minu sõnastuses nende pikaresksus, on narratiivne strateegia, mis võimaldab ümber kirjutada vägivaldse võimu skripti. Et uurida Krossi pikareskse kujutuse taustu, vaatan järgnevalt, kuidas on ta kajastanud oma laagrikogemust mälestustes ja laagrist saadetud kirjades.

Novellide omaelulooline taust ja seosed mälestuslike tekstidega

Kross on laagrinovellide ainekäsitletud juba mälestusteraamatus „Kallid kaasteelised” (2003). Aga Krossile iseloomulikult meenutab ta laagrit seal suuresti novellide toel, neid lausa tsiteerides ja nende seiku, temaatilisi ja kujundlikke motiive suuremate muutusteta korrates. Mõningaid erinevusi leiab novellide võrdlemisel kirjadega, kuid need võimaldavad teha oletusi peamiselt fakti ja fiktsiooni vahelkordade kohta novellides. Krossi laagrikogemuse eri kujutusviiside võrdlust need siiski ei võimalda. Selleks on novellidega seotud lõigud kirjades liiga napid.

Nõnda selgub kirjadest, et Kross oli tapis Kirovist Knjažpogostisse tõepoolest koos rumeenlasega, kellega rääkis prantsuse keeles, aga kas koos just Baudelaire'i deklameeriti ja endast kui jumala tuhatooi sattunud konidest mõeldi, ei leia kirjadest kinnitust. Knjažpogostis kohtas Kross tõesti kõigepealt Leedu arsti ja oli esimesed päevad ambulatooriumis haigena kirjas (Kross, J. 2021: 222). Samuti tutvus ta konstruktoribürood juhataja Karl Nuteriga, kes oli töötanud 1920. aastate alguses koos Krossi isaga Ilmarise vabrikus ja külastanud tema peret ka kodus. Mälestustes annab Kross mõista, et novellides on nii mõndagi väljamõeldut ja mõni asi ei pruugi tõele vastata lihtsalt selle pärast, et novellide kirjutamise ajaks ei olnud tal kõik enam hästi meeles. Nii ütlebki ta Nuteri/Kanteri loo kohta: „[---] ma pole enam milleski päris kindel. Kas ta näiteks rääkis mulle ikka tõesti, et ta käis oma Tallinnas toimunud kohaotsimistel minu isa juures ja koguni meie korteris, isaga malet mängimas? [---] Ma pole äkitselt enam kindel, kas midagi niisugust ongi tõepoolest juhtunud... Või olen ma selle omalt poolt novellile võrtsiks lisanud...” (Kross 2003: 307) Kirjad, mis ei olnud novellide ja mälestuste kirjutamise ajal Krossi kasutuses, annavad aga tunnistust sellest, et Nuter oli seda Krossile laagris siiski väitnud (Kross, J. 2021: 228).

Novelli „Halleluuja” raamjutustus paigutub Krossi kõige raskemasse laagriperioodi Intas 1948. aasta augustist kuni 1951. aasta veebruarini, mis ei ole kirjadega kaetud.⁵ Mälestusteraamatu aruanne keskendub põhiliselt doktor Ullrichi isikule ja jääb novelli piiridesse.

Novelli „Vürst” peategelase vürst Pinski prototüüpi kohtas Kross samuti Intas, ja nagu novelliski, üsna kohe pärast Inta vangilaagrisse saabumist. Sellest annab tunnistust kiri 4. detsembrist 1948, kui Kross palub oma naiselt Helgalt toiduaineid vürst Svjatopolk-Mirski kokakunsti tarvis (Kross, J. 2021: 394). Mälestustes ütleb Kross (2003: 321), et „[s]ee, mis temast novellis „Vürst” lõpuks kõneldakse, on takkajärele kuulnud ja osalt vist koguni välja mõeldud”. Ei ole selge, mida Kross siin täpsemalt silmas peab. Novelli teises osas figureerivast Krossi asumiskaaslasest poolatar Kamilast ja tema jutustusest vürsti varasema elu kohta Poolas, New Yorgis ja Viinis ei leia jälgi ei mälestustest ega kirjadest. Sama kehtib novelli viimases osas kujutatud vürsti saatuse kohta laagris.

⁵ Sellest perioodist on vaid veidi üle tosina kirja Krossilt, enamus neist 1948. aastast. Kirjavahetuse taastumine asumisele jõudes annab tunnistust sellest, et kirju vahetati vähe range režiimi tõttu, mitte et need poleks säilinud.

Eerik-Niiles Krossi sõnul jutustas Jaan Kross vürsti varasemast elukäigust oma perekonnale ammu enne novelli kirjapanekut. Need lood kattuvad suuresti informatsiooniga, mida Eerik-Niiles Krossil õnnestus koguda kirjade kogumiku kommentaaride tarvis (vt Kross, J. 2021: 395) Svjatopolk-Mirski perekonna valduses olevast toimikust ja ka järeltulijatelt, kes mäletavad lugusid sellest, kuidas nende isa ja vanaisa turul linnud plehku ajas ja talupojad omakaitse käest vabastas. Vürsti saatus pärast laagrit ei olnud Krossile Eerik-Niiles Krossi hinnangul teada.⁶

Novellide realistlik kujutus ja jutustajakuju Mirgi eluloolise tausta suur kattumine Krossi omaga tekitab mulje, et väljamõeldud on novellides pigem vähe, kuid Kross juhib fakti ja fiktsiooni piiri ähmasusele tähelepanu mitte ainult mälestusteraamatus, vaid ka novellides. Kui Mirk jutustab, kuidas vürst olla päästnud poola külamehed omakaitse kättemaksust, siis ütleb ta nii:

Praegu ei kujuta ma hästi ette, et delegatsioon sealsamas turuplatsil, vürsti kohaloleku esimestel minutitel välja sai ilmuda. Nii et sel moel on ehk tegemist mu enese mälus toimunud instseneeringuga ja tõeliselt tulid nad ehk alles järgmisel päeval või kõige varasemalt samal õhtul ja mitte turuplatsile auto juurde, vaid lossi, kus vürst oli lasknud endale paar tuba hädapärastelt korda panna. Aga võib-olla peatus vürst seal turuplatsil siiski kauemaks kui viieks minutiks ja kõik sündis sealsamas ja nõnda nagu ma seda praegu – enda meelest ikka Kamila jutustuse järgi – kujutlen. (Kross 1994: 64–65)

Asjaolule, et juba tõsielulise jutustamise juures tihendatakse oma kogemust ja lisatakse sellele värvi, tõmbab Kross tähelepanu oma mälestusteraamatus, kus ta doktor Ullrichi halleluuja-loo kohta kirjutab: „[---] pole võimatu, et ta selle kirjanduslikku teritatust ka pisut üle normaalse olmelise taseme teritas [---]” (Kross 2003: 315), ja möönab, et Ullrich võis olla halleluuja-signaali Moskva mustas rongas „ainult kujutlenud” või „takkajärele oma jutustusse sisse ehitanud” (Kross 2003: 317).

Krossi pikaaegse uurijana olen varem oletanud, et Krossi pikareskne võti novellide lahendamisel – kujutab laagrit võitja positsioonilt, kellel jooksis läbielatu õudus tänu taevale suuresti mööda külgi maha – on tagantjärele töötlus oma võib-olla veidi erinevatest laagrikogemustest, selleks et mäletades mitte lasta enesekohaselt tõusta füüsilise ja moraalse alanduse küsimustel, mis tulevad esile Šalamovil. Kross tundus kirjanikuna 1990. aastate alguseks liiga etableerunud, kuid samal ajal oli ta vägi- valdse võimu rikutud noorusest eneseteostusse välja murdnud liiga suure vaevaga, selleks et vanaduspõlves meenutada oma sundosalemist laagri alandavas maailmas. Kirjad annavad aga tunnistust, et vähemalt vangistuse esimeses perioodis nii Tallinnas, Leningradi Konstantinogradskaja ja Kirovi tapivanglas kui ka esimeses vangilaagris Knjažpogostis iseloomustab Krossi suhtumist oma käekäiku üsna samasugune üleolev hoiak nagu novellides „Tuhatoos” ja „Halleluuja”. Kirjades on küll tajutav, et Kross võtab end kodustele kirjutades kokku ja püüab esineda reipana, aga sellest hoolimata ei ole põhjust kahelda tema esialgses võitlusvaimus. 28. jaanuaril

⁶ Eerik-Niiles Krossi e-kiri autorile 1. oktoobrist 2022.

1948 kirjutab ta Helgale pärast paarikuist viibimist esimeses vangilaagris: „Depressioonid? Ei. [...] Ma võtan esialgu kõike veel omajagu amüstantse seiklusena, mida on tulevikus hea jutustada sõprade lastelastele (või endistele armastustele – tähtsa mulje loomiseks) –” (Kross, J. 2021: 267–268) Ja paar nädalat hiljem:

Ma ei reageeri või õigemini minus ei reageeri vastavad nupud kunagi depressiivselt mõtetele, mis seonduvad oleva ja olla võiva* võrdlemisega. Selleks on mul nähtavasti õnnelik annus fatalismi. Ja kui ma usun, et füüsiliselt raskeis tingimustest ma nimelt füüsiliselt ei peaks vastu eriti paljule – siis moraalselt, ja seda ma arvan nüüd teadvat päris kindlalt, võib mu seljas ratsutada üsna mitu hobust. Ära sellest järelda, et mu kogemused sedasorti alal oleksid väga suured. Õnneks mitte. [...] Aga ma olen näinud teiste reageeringuid ühiseis situatsioones, milliseid ma pole pidanud mainimisväärselt raskeiks – ja nentinud, et hingelist nartslust enamusel on rohkem kui minul. Ära nüüd arva, et olen saanud või oma silmis muutunud sangariks. Seda sorti hoia-kut leidub siin siiski liiga palju selleks, et teha sellest suuremat juttu. Ja minu puhul pealegi pole „pidemeks” ju mitte mingid kõrged moraalsed veendumused või kutsutusteadvus või muidu poolpühaklus (või hoopiski mitte viha), vaid üksnes terake uudishimu teiste ja enese suhtes ja veidi seda uulitsapoisilikku vilistamisvaimu, mille eest ma emalt ikka sain tõelda „paksu naha” pärast. (Kross, J. 2021: 300)

Niisiis tuleb kohandada varasemat oletust, et kelmiromaani filter on laagrikogemustele asetatud 40 aastat hiljem neist novellivormis kirjutades. Vähemalt teatud osa laagriajast tuli Kross vaimselt üsna hästi toime.⁷ Seega tuleb nõustuda Merily Saluraga, kes käsitleb Krossi narratiivset mängulisust olevikulise nähtusena. Kross kasutab narratiivset vabadust sündmuste toimumise hetkel, neid teatud viisil mõtestades. Teist keelt räägib vaid novell „Vürst”, mille tegevus paigutub, nagu juba öeldud, vangilaagriaia hilisemasse ja raskemasse perioodi, mil lähedased ei saanud Krossilt kirju ja mida Kross pole tahtnud pikemalt meenutada ei mälestuste ega ilukirjanduse vormis. See novell võimaldab pöörduda tagasi küsimuse juurde eetiliste dilemmaide kujutamisest pikareski võtmes.

Novelli „Vürst” ootamatud allhoovused

Seda novelli lugedes vaevas mind algusest peale ähmane tunne, et jutustaja Mirk ei suhtu peategelasse samasuguse poolehoiuga nagu teiste novellide omadesse – ta ei ole see Krossi moraalselt laitmatu „vaimustav ja huligaanne” kelm. Sellest, miks vürst Mirgile ei meeldi, on alguses raske aru saada. Põhjuseks võib olla asjaolu, et vürst on kõrgema klassi *pridurok* ja Mirk kahtlustab tema külalisi pealekaebamises. Ka poolatari hilisemad lood külatüdrukute ärakasutamisest ja muudest lollustest ei tõsta Mirgi arvamust vürstist. Samas on Mirk vürsti laagriõhtusööki stiilsest laiaist joonest siiralt vaimustuses. Tunnustavas võtmes raporteerib Mirk ka vürsti heategu

⁷ Vt näiteks värsskirja novellis „Tuhatoos” satiirilisel kirjeldatud Kirovi tapivanglast (Kross, J. 2021: 217–218).

tema Poola mõisa talupoegadele, kelle vürst koos natsidega Poola saabudes päästis kohalike omakohtu käest. Kuid novelli lõpus jääb vürst laagrisse platnoide kae läbi surema ja sellest kujutusest õhkub kaastunde puudumist, isegi parastamist. Mirgi osavõtmatumus vürsti kui ühe järjekordse „kelmi” suhtes jääb mõistatuseks.

Rohkem segadust kui selgust lisab novelli peategelase võrdlemine ühe teise kirjandusliku tegelasega novelli alguses. Kross kõrvutab vürsti tema tõlgitud Rolf Hochhuthi (1969) näidendi „Asemik” tegelase Doktoriga. See dokumentaalnäidend kuulub 1960. aastate esimese poole saksa holokaustinäidendite lainesse, mis oli Andreas Huysseni (1986: 106) arvates üks esimesi tõsisemaid katseid tegeleda sakslaste rolliga juutide hävitamises. Koos samal ajal eesti keelde tõlgitud, 1960. aastate alguse Frankfurdi natsiprotsesse kajastava Peter Weissi näidendiga „Juurdlus” (1965, vt Weiss 1969) moodustas „Asemik” selle laine tipu.⁸

Võrdlus annab märku, et kui Kross hakkas 1980. aastatel oma laagrikogemusi kirja panema, siis polnud talle taustaks näiteks Solženitsõni eesti keeles kiiresti kättesaadavaks tehtud „Üks päev Ivan Denisovitši elus” ega leedu kirjaniku Balys Sruoga Stutthofi kogemusest rääkiv „Jumalate mets” (1957, e k 1976), vaid pigem saksa holokaustinäendid. Kross on natside surmalaagrite ja Nõukogude vangilaagrite vahel paralleele tõmmanud ka hiljem (vt näiteks mõttearendusi mälestustest Kross 2003: 277).⁹

Samas jääb viide Hochhuthi „Asemikule” novelli alguses üsna mõistetamatuks. Näidend keskendub roomakatoliku kiriku ja paavst Pius XII institutsiooni tegevusetusele juutide hävitamise ajal Saksamaal ja Itaalias. Selle peategelane on katoliku preester Riccardo Fontana, kes taotleb edutult paavsti sekkumist juutide hävitamisse ja laseb end lõpuks koos ühe Rooma juudi perekonnaga Auschwitzi saata, et olla neile toeks kui tõeline jumala asemik. Krossi huvitab selles näidendis aga saatanlik tegelane, Auschwitzi arst Doktor, kes selekteerib Auschwitzi jaamaplatvormil juute, otsustades, kes jääb ellu ja kes saadetakse otse gaasikambrisse. Just selle tegelasega võrdleb Mirk Inta vangilaagris kohatud vürsti, öeldes, et esimesel kohtumisel ei paistnud vürsti juures Doktori „ehe saatanlikkus” välja, samal ajal oli kohe märgata tema „hübematut enesekindlat kodusust ja paigakohatut ning ohtlikku kerglust” (Kross 1994: 39).

Vaid ridade vahel aimub, et Mirgi mõistatuslikku umbusku vürsti vastu saab selektada novelli teise süžeelehiniga, mis rööpneb pea märkamatuult vürsti kelmitempude

⁸ Huyssen käsitleb Hochhuthi teksti artiklis, mis keskendub sellele, miks ei suutnud holokausti teema kõita Saksamaal avalikkuse tähelepanu enne 1979. aastal näidatud Ameerika telesarja „Holokaust”. Huysseni väitel oli sarja edu taga vaataja võimalus ohvritega samastuda. Hochhuthi näidend pakub seda vaid piiratud määral.

⁹ Juutide tapmisega oli Krossil ka lähem kokkupuude. Krossi kirjade kogumikus ära trükitud Eesti Vabariigi Rahvuskomitee Informatsioonitoimkonna 1944. aasta ülevaade Eesti välisesindustele Euroopa juutide mahalaskmistest Jägalas on Krossi kirjutatud või vähemalt toetub tema andmetele (Kross, E.-N. 2021: 37–38). Seda oletust toetab Jägalas episood romaanis „Paigallend”, kus peategelane Ullo Paerand on mahalaskmiste tunnistajaks, ja novellis „Stahli grammatika” (1980). Samuti väärub märkimist, et just Kross tõlkis eesti keelde Jevgeni Jevtušenko kuulsat luuletust „Babij Jar” (1961, vt Jevtušenko 1965), mis oli Nõukogude Liidus haruldane, kuna käsitles holokausti juudivastast tahku, samal ajal kui nõukogude holokaustimälu rääkis enamasti vaid fašismi ohvriks langenud nõukogude kodanikest.

omaga. See räägib sellest, kuidas Mirgi barakipäevnik, väga kõhn Lääne-Ukraina talumees Akim Akimõtš pakub talle esimesel laagripäeval ostmiseks paari pükse, mille müük ja ost oli keelatud ning karistatav. Mirk seda ei tea ja mainib Akim Akimõtši pakkumist kogemata vürstile. Alles hiljem kuuleb Mirk, et vanamees lasti selle pärast päevniku kohalt lahti, saadeti hukutavale kaevandustööle ja et too oli oma õnnetuses süüdistanud Mirki. Mirk võrdleb Akim Akimõtši kaude Dostojevski idioodi Mõškiniga, „[k]elle hapruse ja haavatavuse pärast me oleme kõik viissada lehekülge värisenud, kes kõnnib läbi kõigi kõige jõhkramate stseenide ja saab nende otseseks osaliseks, aga jääb oma taevalikus puhtuses kõigest puutumatuks...” (Kross 1994: 42), rõhutades nii päevniku süütu ohvri rolli. Salura (2017: 39) näeb vürsti pealekaebamist osana tema mängulisest ellujäämisstrateegiast, mis peab laagri vägivaldse skripti ümber kirjutama, kuid pealekaebamine kujutab just allaheitmist laagri elu ebainimlikule maailmale. Sellest tulenevalt ei märka Salura ka Mirgi kahetisust vürsti suhtes, lugedes sealt välja vaid imetlust.

See tegevusliin ja selles peidus olev süütunne seletab Mirgi kaastunde puudumist vürsti suhtes. Vürst ei ole ebameeldiv ainult seetõttu, et ta on „pisi-pealekaebaja” (Kross 1994: 71) – see ei saaks kuidagi põhjendada tema võrdlust Hochhuthi saatliku Doktoriga –, vaid ka seetõttu, et tema pealekaebamine tegi moraalseks, kuigi tahtmatuks süüdlaseks Mirgi enda. Seda Mirk vürstile ei andesta ja seepärast ei tunne ta talle ka kaasa.

Mirk toetab seda teemat novellis väikeste kõrvallugudega, mis keskenduvad reetlikkusele ja kahtlustamisele, ebasiirusele ja tagamõttele. Üsna novelli alguses tutvustab Mirk oma laagrikaaslast Pallot, kes oli sattunud vangistusse oma õpetaja Kruusamäe tõttu. Kuigi Pallo usub, et õpetaja ei olnud süüdi, olles aus, aga naiivne, raporteerib Mirk kuskilt kuulnud arvamust, et Kruusamäe võis olla julgeoleku nuhk.

Kohe seejärel räägib Mirk, et üldiselt jätavad usklikud inimesed ausa mulje, kuid Uhta karistuslaagris (kus Kross 1948. aastal lühiajaliselt viibis) nägi ta kord barakis ukraina vanameest, kes lõi endale vasaku käega risti ette ja samal ajal varastas paremaga kaasvangi padja alt tema rahanatukese.

See motiiv novelli kõrvallookestes jätkub. Kui vürst räägib oma õhtusöögi-külalistele „lendavatest lehmadest”, siis Mirk loeb sellest välja vihje, et kaks vürsti külalist, tuletõrjujad D’Artagnan ja Horzek, on laagrinuhid. Kui poolatar Kamila räägib Mirgile asumisel sellest, kuidas vürst oma Poola külades tüdrukuid võrgutas, siis kahtlustab Mirk, et Kamila ise oli üks neist võrgutatutest: „[---] kas on usutav, et Basile neid [Kamila] tihkelt marjakaid ja pahkluit üllatavalt siredaid sääri tähele ei pannud –? Vaevalt. Nii et parem on, kui ma tema lugusid kuulates ja nende kohta arvamust avaldades seda võimalust arvesse võtan ja vastavalt ettevaatust ei unusta –” (Kross 1994: 61; minu rõhutused – E. L.) Nende lookestega juhib Mirk lugejaid justkui suhtuma ka tema jutustamise tagamõtetusse ettevaatusega: märkama, et ta ei ole vürsti suhtes erapooletu.¹⁰ Rossi (2020: 756) arvates on süü tema novellis vaid „vahepuánt, mille üle mõtisklemiseks lugejale kaua aega ei jää”. Minu arvates tõmbab Kross aga ise nende Mirgi kõrvallugude ja kommentaaridega tähele-

¹⁰ Kõnekas on ka asjaolu, et Kamila ja Mirk jõuavad vürsti kui ühise tuttava jälile seetõttu, et Mirk meenutab Kamilale noort vürsti (Kross 1994: 60).

panu selle vahepuändi seosele vürsti kuju kahetise ja kokkuvõttes parastava kuju-tusega novellis. Mirk ei tunne vürstile kaasa, sest ei saa talle andestada tema enese moraalsuse riivamist. Niisiis, kuigi Kross kirjeldab oma laagrikogemust ilukirjanduses peamiselt kelmiliku toimetuleku ja moraalse riivamatuse kogemusena, kumab novellis „Vürst” sellest läbi ka see Nõukogude vangilaagri maailm, millest kirjutab Šalamov ja kus inimese parimatest jõupingutustest ei piisa selleks, et mitte sattuda süsteemse vägivalla kombitsate haardesse nii füüsiliselt, vaimselt kui ka moraalselt.

Kuidas kujutada laagrit?

Jaan Undusk (2005: 608–619) on artiklis „Isiksusest, ajaloost ja häbi” väitnud, et Kross, eriti varasem Kross on pigem häbi- kui süükirjanik. Undusk määratleb häbi Margaret Meadi toel seotuna prestiiži, kollektiivi heakskiidu või hukkamõistuga. Süü korral on käitumismid normid kandunud inimese sisse ja võtnud süüme või südame-tunnistuse kuju. Unduski arvates on Krossi varaste tegelaste konfliktid seotud häbitunde ja selle ületamisega. Süütunne sigineb tema tekstidesse hiljem, alates „Kajalugudest” (1980) ja siis otsustavamalt 1990. aastate proosas. Kuid Unduski arvates jääb süütunne Krossil alati ebamääraseks. Ta oletab, et kuna Kross oli ebaõiglaselt süüdi mõistetud, siis ei tahtnud ta süüd omaks võtta – „Krossil on *häbi* süüdi olla” (Undusk 2005: 619). Undusk tõlgendab süütunnet Krossi loomingus ellujääja süüna, mis saab omakorda tema tööetika ja loomingulise eneseteostuse käivitajaks.

Kuid novellis „Vürst” ei lasu Mirgil ebamäärane ellujääja süü. Ta on otseselt süüdi selles, et Akim Akimõtš kaotas oma päevnikukoha ja saadeti saatuslikuks osutunud kaevandustööle. Unduskiga tuleb nõustuda selles, et süü on novellis asetatud kuskile mujale: pisipealekaebajast vürstile või isegi nõukogude võimule, mitte aga Mirgile, kes ei osanud noore ja roheline laagriasukana vürsti kahtlustada. Ja nagu nägime, on Mirgil tõesti häbi süüdi jääda, aga tal on häbi ka otseselt vürsti süüdistada ja seepärast kujutab ta vürsti moraalselt häbilisena, ebameeldiva inimesena, kes on oma kurva saatuse ära teeninud, kuigi just viimane ei ole lugeja jaoks kuigi veenev.

Undusk määratleb Krossi loomingu läbiva lõimena isiksuse suureks saamise imperatiivi – küsimust, kuidas panna oma isiksuse jõul kehtima parim võimalikest maailmadest igasuguste olude kiuste. Undusk (2005: 619) ütleb: „Kross [---] lihtsalt ei taha portreerida süü ja süüdlaste põhiliselt ju ebameeldivat, vähemasti ahistavat maailma, luua süüdistavat, olgu või enesesüüdistavat kirjandust.” See võiks seletada Krossi valikut kirjutada laagrist pikaresksete kokkusattumuste, vaimustavalt huligaansete suurte kujundite ja moraalse riivamatuse kaudu. Kuid Nõukogude vangilaager ei ole just kõige parem keskkond, kus oma isiksuse jõul panna kehtima parim võimalikest maailmadest. Unduski (2005: 599) arvates saab parima võimalikest maailmadest kehtestada igasugustes oludes. Aga selline lähenemine Nõukogude vangilaagrite kujutamisele ei pruugi olla veenev.

Krossi novellide pikareskse kujutusviisi ja Unduski mõttearenduse Krossi loomingut iseloomustavast isiksuse kehtestamise imperatiivist saab asetada laiemasse, XX sajandi vägivalla kirjandusliku kujutamise konteksti. Selleks pakub tuge Krossi

paelnud näidendi „Asemik” autor Rolf Hochhuth ja tema pögis vaidlus saksa Frankfurdi koolkonna filosoofi Theodor Adornoga.¹¹ Teatavasti on Adorno (1951) oma väitega luule võimastusest pärast Auschwitzi Teise maailmasõja järgse esteetilise mõtte ja konkreetsemalt vägivalda kujutamise teemalise arutelu üks olulisemaid osalisi, eelistades ajaloolise vägivalda kujutamisel avangardistlikku kunsti realistlikule ja dokumentaalsele. Tema ideed mõjutasid oluliselt 1990. aastatel humanitaarteaduslikus traumateoorias valdavaks saanud arusaama, et holokausti saab kujutada vaid fragmentaarsusele pürgiva modernistliku kirjanduse kaudu.

Hochhuthi ja Adorno arusaamade lahknevuse taga on nende erinev natsismi ja teiste XX sajandi vägivaldsete režiimide olemuse käsitus. Kui Hochhuth (1965: 485) rõhub sarnaselt Unduskiga üksikisikule, tema valikuvabadusele, moraalsele vastutusele ja süüle ning keeldub vaatamast inimesi massina, siis Adorno jaoks ei saa XX sajandi vägivalda seletada indiviidide ja nende teovõime kaudu. Tema jaoks on natsism moodsa kapitalistliku ühiskonna anonüümsete protsesside tulemus, mis hävitab inimlikud väärtused (Adorno 1998: 592).

Hochhuth toob isikliku vastutuse näiteks Stalini ja Trumani kohtumise Potsdamis, kus võeti möödaminnes, asjasse süvenemata vastu otsus visata Hiroshimale tuumapomm. See stseen sarnaneb Jalta kokkuleppe stseeniga Krossi romaanis „Paigallend”, kus Stalin saab Churchillilt ja Rooseveltilt lihtsasti nõusoleku korraldada Eestis valimised rahvusvaheliste vaatlejate kohalolekuta, sest Roosevelt väldib vaidlust Staliniga migreeni vallandumise hirmus ja Churchill „mingite apaatsus- ja võib-olla viskivaevade väsimuse ning neeruvalude vahel” (Kross 1998: 330; vt Laanes 2009: 118–119). Nii Hochhuthil kui ka Krossil esindavad sellised stseenid isiksuste ja nende isikliku vastutuse ideoloogiat, „mis kalduvad isikustama ka kõige anonüümsemaid ühiskondlikke protsesse, omistades lihtsalt tähtsad sündmused tähtsatele inimestele” (Huyssen 1986: 108).¹² Adorno (1998: 594) jaoks on XX sajandi vägivalda näitamine riigijuhtide isikliku otsustus- ja vastutusvõime puudumise tagajärjena kirjanduslikult „õõnes või näilik”. Ta juhib tähelepanu sellele, et moodsa ühiskonna toimimise majanduslikke ja sotsiaalseid protsesse, mis muu hulgas sünnitasid XX sajandi vägivalda, ei ole võimalik mõista isiksuse, tema teovõime ega vastutuse kategooriate abil. Kirjandusliku kujutusega seoses väidab ta: „Traditsiooniline peategelastele rajatud dramaturgia ei suuda seda enam. Reaalsuse absurdus surub peale vormi, mis purustab realistliku fassaadi.” (Adorno 1998: 595)

¹¹ Hochhuth (1965) polemiseerib Adornoga artiklis „Inimese päästmine”, mis ilmus György Lukácsi 80. sünnipäeva kogumikus. Adorno (1998) vastab kaks aastat hiljem avaliku kirjaga ajalehe Frankfurter Allgemeine Zeitung lisas.

¹² Kross omistab sarnase vastutuse ka igale üksikisikule, hoolimata tema ühiskondlikust rollist. Kõige selgemini avaldub see „Paigallennu” stseenis, kus Kross kirjeldab Otto Tiefi valitsuse iseseisvusdeklaratsiooni maailmale teatavaks tegemise tagajärjetust just üksikisikute tegevusest summana: „Aga mitte midagi ei juhtunud. Kas ei sattunud keegi tema saadet kuulma. Või kui sattuski, kui kuuliski, ei andnud seda edasi. Või kui andiski, siis mitte sinna, kuhu vaja. Või kui siiski nimelt sinna, siis polnud koht tegelikult ikkagi see. Või kui oligi nimelt see ja teade saadeti otse kõige tegusamale poole, jäi vastav tegusus meie asjas, Eesti asjas – kuidas öelda – ootuspäraselt tegevusetuks.” (Kross 1998: 308)

Kuidas aitab Adorno ja Hochhuthi mõttevahetus Krossi kelminovellide mõistmisel? Adorno toel võiks öelda, et kujutades Nõukogude vangilaagri ekstreemset argipäeva, mis võttis inimestelt nii tervise ja elu kui ka moraalsed tõekspidamised ja väärikuse, näitavad Šalamov ja Solženitsõn Nõukogude riikliku terrori süsteemset dehumaniseerivat aspekti, millele allajäämises ei saa süüdistada indiviidi isiklikku tausta, valikuid või vastupidavust. Šalamov ja Solženitsõn „vaatavad hirmutavale otse näkku, ilma lohutusest, et ka äärmuslikus õuduses jääb inimsus ellu” (Adorno 1998: 593). Unduski poolt Krossile omistatud isiksuseks saamine ükskõik millistes oludes on Adorno vaatepunktist aga humanistlik müüt, mis võib kajastada mõne õnneliku isiklike kogemusi, kuid ei suuda tabada Nõukogude vangilaagri olemust.

Kui Adorno kompromissitu, süsteemset vägivalda analüüsiva kunsti eelistus on selgelt hinnanguline, siis siinne Krossi kujutusviisi võrdlus Šalamovi omaga seda ei ole. Kuidas saakski vangilaagris ellujäänule ette kirjutada, mida ta oma kogemusest mäletada tahab või kuidas ta seda kirjeldab? Paljude inimeste jaoks võib humanistlikest väärtustest kinnihoidmine olla ellujäämisstrateegia laagris või turgutav viis oma kogemusi tagasivaates talutavaks töödelda. See on isiklike valikute küsimus, mille kohta ei tohiks olla kellelgi midagi öelda. Kross on kirjanikuna mitte ainult oma pikaressketes laagrinovellides, vaid kogu loomingus läbinisti humanistlik autor, kes usub isiksuse jõudu võimu palge ees. Ja seepärast annavad tema laagrinovellid pigem edasi isiklike laagris ellujäämise tehnikaid, kui süüvivad Nõukogude vangilaagri olemusse selle ekstreemsuses.

Artikli aluseks on 19. veebruaril 2020 konverentsil „Kõielkõndija: Jaan Kross 100” peetud ettekanne. Artikkel on osa projektist „Tõlgitud mälu: Ida-Euroopa minevik globaalsel areenil”, mida rahastab Euroopa Teadusnõukogu (ERC) Euroopa Liidu teadusuuringute ja innovatsiooni programmi „Horisont 2020” raames (grandileping nr 853385).

KIRJANDUS

- Adorno, Theodor W. 1951.** Kulturkritik und Gesellschaft. – Soziologische Forschung in Unserer Zeit. Ein Sammelwerk. Leopold von Wiese zum 75. Geburtstag. Toim Karl Gustav Specht. Wiesbaden: Springer, lk 228–240. https://doi.org/10.1007/978-3-663-02922-9_21
- Adorno, Theodor W. 1998.** Offener Brief an Rolf Hochhuth. – T. W. Adorno, Noten zur Literatur. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, lk 591–598.
- Chandler, Frank W. 1899.** Romances of Roguery: An Episode in the History of the Novel. Part I: The Picaresque Novel in Spain. New York: Macmillan.
- de Haan, Fonger 1903.** An Outline of the History of the Novela Picaresca in Spain. The Hague–New York: Nijhoff. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-6318-9>
- Elze, Jens 2017.** Postcolonial Modernism and the Picaresque Novel: Literatures of Precarity. Berlin: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-51938-8>
- Hochhuth, Rolf 1965.** Die Rettung des Menschen. – Festschrift zum achzigsten Geburtstag von Georg Lukács. Toim Frank Beseler. Berlin: Neuwied, lk 484–490.

- Hochhuth, Rolf 1969. Asemik. Tlk Jaan Kross. – Loomingu Raamatukogu, nr 14–17. Tallinn: Perioodika.
- Huyssen, Andreas 1986. The politics of identification: “Holocaust” and West German drama. – A. Huyssen, *After the Great Divide: Modernism, Mass Culture, Postmodernism*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, lk 94–114.
- Jevtušenko, Jevgeni 1965. Babij Jar. Tlk Jaan Kross. – Vene nõukogude luule antoloogia (1917–1963). Koost Vladimir Beekman. Tallinn: Eesti Raamat, lk 506–508.
- Kross, Eerik-Niiles 2021. Sissejuhatus. – Jaan Kross, *Kallid krantsid. Kirjad vangilaagritest ja asumiselt Siberis 1946–1954*. Koost ja komment E-N. Kross. Tallinn–Tartu–Brüssel: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lk 15–81.
- Kross, Jaan 1989. Väljakaevamised. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kross, Jaan 1990. Halleluuja. – Looming, nr 11, lk 1449–1458.
- Kross, Jaan 1994. Vürst. – J. Kross, *Järelehüüd*. Loomingu Raamatukogu, nr 11. Tallinn: Perioodika, lk 39–71.
- Kross, Jaan 1998. Paigallend. Ullo Paeranna romaan. Tallinn: Virgela.
- Kross, Jaan 2003. Kallid kaasteelised. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kross, Jaan 2021. Kallid krantsid. Kirjad vangilaagritest ja asumiselt Siberis 1946–1954. Koost ja komment Eerik-Niiles Kross. Tallinn–Tartu–Brüssel: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus.
- Laanes, Eneken 2009. Lepitamatud dialoogid. Subjekt ja mälu nõukogudejärgses eesti romaanis. (Oxymora 6.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Laanes, Eneken 2017. Trauma keelde tõlgitud. Kultuurideülesed mäluvormid eesti laagri- ja küüditamismälestustes. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 241–257. <https://doi.org/10.54013/kk713a1>
- Martson, Ilona 2019. Kõndides „Kolõma juttude” jälgedes. – Varlam Šalamov, *Kolõma jutud*. Tlk I. Martson. Tallinn: EKSA, lk 221–235.
- Ross, Johanna 2020. Sobimatute seikade süüdimatu võlu. Saateks. – Jaan Kross, *Sobimatute seikade võlu*. XX sajand Jaan Krossi novellides. Koost J. Ross. Tallinn: EKSA, lk 745–767.
- Salokannel, Juhani 2009. Jaan Kross. Tlk Piret Saluri. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Salura, Merily 2017. Countering Destruction with Spontaneity, Redescription, and Playfulness: A Philosophical Reading of Kross. Magistritöö. Tartu Ülikool, filosoofia ja semiootika instituut. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/56487>
- Sieber, Harry 2017. The Picaresque. London–New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315299631>
- Solženitsõn, Aleksandr 1963. Üks päev Ivan Denissovitši elus. Tlk Lennart Meri ja Enn Sarv. – Loomingu Raamatukogu, nr 11–12. Tallinn: Ajalehtede-Ajakirjade Kirjastus.
- Solženitsõn, Aleksandr 1990. Gulagi arhipelaag. Kirjandusliku uurimuse katse. III–IV. Tlk Helmi Tillemann, Maiga Varik, Harald Rajamets. Tallinn: Eesti Raamat.
- Šalamov, Varlam 1993. Vospominanija. – Znamja, nr 4, lk 114–170. [Варлам Шаламов, Воспоминания. – Знамя, № 4, с. 114–170.]
- Šalamov, Varlam 2019. Kolõma jutud. Tlk Ilona Martson. Tallinn: EKSA.
- Tippner, Anja; Artwińska, Anna (toim) 2019. Narratives of Annihilation, Confinement, and Survival: Camp Literature in a Transnational Perspective. Berlin–Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110631135>

- Toker, Leona 2000.** Return from the Archipelago: Narratives of Gulag Survivors. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press.
- Undusk, Jaan 2005.** Isiksusest, ajaloost ja häbist. Jaan Krossi lugedes. – Looming, nr 4, lk 597–619.
- Weiss, Peter 1969.** Juurdlus. Oratoorium üheteistkümnnes laulus. Tlk August Sang. – Loomingu Raamatukogu, nr 4–5. Tallinn: Perioodika.
- White, Hayden 1973.** Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore–London: The John Hopkins University Press.

Eneken Laanes (sünd 1972), Tallinna Ülikooli võrdleva kirjandusteaduse professor ja Euroopa Teadusnõukogu rahastatud projekti „Tõlgitud mälu: Ida-Euroopa minevik globaalsel areenil“ juht (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), eneken.laanes@tlu.ee

„Roguish and inspiring”: Picaresque humanism in Jaan Kross’s camp short stories

Keywords: Soviet camp literature, short story, picaresque, Jaan Kross, Rolf Hochhuth, life writing

The article deals with the experience of Gulag as reflected in Jaan Kross’s fiction, memoirs and letters from the camp, focusing on its fictional representation in his short stories. The article argues that Kross conveys his experience by using the conventions of the picaresque novel: a loose plot that is based on lucky coincidences and satire that is meant to criticise the power relations in the society. By comparing Kross’s representation to the canonical text about Soviet camp experience by Solzhenitsyn and Shalamov, the article shows that the picaresque key chosen by Kross is linked to his techniques of moral survival in the camp, and is therefore unable to capture the dehumanising impact of Soviet labour camps and the ethical dilemmas it posed to its inhabitants. In the second part of the article, by way of Kross’s intertextual links to German Holocaust literature, his representation is placed in the context of a wider debate about the representation of extreme historical violence in the 20th century. In summarising a debate between Rolf Hochhuth and Theodor Adorno about the role of the individual, its agency and responsibility in the face of a violent system, the article argues that Kross’s picaresque key in his representation of Gulag is linked to his underlying humanism and the belief in the moral strength of the individual even in the grip of state terror.

Eneken Laanes (b. 1972), Tallinn University, Professor of Comparative Literature, Project Leader, ERC grant Translating Memories: The Eastern European Past in the Global Arena (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), eneken.laanes@tlu.ee